

Fehéri György Ölelkező sorsok

I. KI VOLT KISS EDIT?

Bán Kiss Edít 1905. november 21-én született Budapesten. Düsseldorfban szobrászatot tanult, s már a II. világháború előtt is ismert művészeknek számított Magyarországon.

1944 őszén sok ezer magyar zsidó asszonnyal együtt Edít is Ravensbrückbe deportálták. A koncentrációs táborba való úton, melyet részint gyalog kellett megtenniük, ismerkedett meg Bartha Ágnessel, akivel a későbbiekben is együtt maradtak és a látszólag reménytelen helyzetekben kölcsönösen segítettek egymást. Így élt túl Edít, Ágnes segítségével, egy öngyilkossági kísérletet Ravensbrückben.

1944 decemberétől Edít és Ágnes 1100 ravensbrücki fogoly nő társukkal repülőgépmotorokat szereltek össze a Daimler-Benz Művek (Gensbagen/Ludwigsfelde) részére. Ott vázolta fel Edít az Élet a táborban címet viselő, 12 képből álló sorozatot, melyet egy SS-felügyelőnk elkobozott és feltehetően meg is semmisített.

Edít és a súlyosan beteg Ágnes 1945 áprilisának végén Strasennál (Havel) egy menetszlopból megszökött, és 1945 júliusában sikerült visszatérniük Magyarországra.

Edít sohasem beszélt többé a koncentrációs táborban megéltekről, a festészet segítségével próbálta az emlékeket feldolgozni. Alig néhány hét alatt készítette el a Deportáció című, 30 darab gouachenből álló albumot, s első kiállítása már 1945 szeptemberében megnyílt Budapesten. Későbbi, nyugati emigrációja során (Marokkó, Franciaország, Anglia) készült képei is a deportáció okozta szenvedéseket tükrözik vissza.

Művészi sikertelensége (képeire nemigen volt vevő), férjének halála, a deportáció rémséges emlékei – mindezek a tényezők vezethettek döntéséhez: 1966-ban, Párizsban önkéntesül vetett véget életének.

Helmuth Bauer 1992-ben Londonban fedezte fel Kiss Edít képeit.

Kiss Edít és családja 1908 körül. Edít a legkisebb gyerek

1946: Edit az újpesti zsinagóga reliefjének terve előtt

Edit a huszas években

Edit egy 1947-ben a Hitel-Bank részére készített szobra előtt. Az alkotás 1948 óta eltűnt.
H. Bauer évek óta igyekszik a szobor nyomára jutni

Bartha Ágnes 1944-ben, röviddel a deportálás előtt

Edit 1945-ben Bergen-Belsenben meggyilkolt testvérének szobrát mintázza

Edit az ötvenes években. Casablanca

2. MEGISMERKEDEM HELMUTH BAUERREL

Helmuth Bauert 1994-ben ismertem meg. Eljött hozzám a berlini Collegium Hungaricumba, amit akkor még Haus Ungarnnak, vagyis Magyar Háznak hívtak, hosszan beszélgettünk, elmondta, ki is volt Kiss Edit, megmutatta a festőné képeit, majd végül megállapodtunk abban, hogy a tragikus sorsú művész alkotásait még az év során kiállítjuk a ház foyer-jában.

A tárlat, melyhez magyar részről Ember Mária mondott bevezető szavakat, 1994 decemberében nyílt meg.

Az elkövetkezendő években rendszeresen találkoztunk Helmuth Bauerral, ahol tudtam, segítettem neki: amikor magyar kapcsolatokra volt szüksége, vagy amikor magyar vendégei érkeztek Berlinbe – így ismerkedtem meg Kiss Edit táborbeli fogolytársával és barátnőjével, az 1922-ben született és ma Budapesten élő Bartha Ágnessel is.

Helmuth Bauer az évek során több filmet is készített, nemcsak a magyar festő- és szobrásznő életéről, hanem Bartha Ágnes németországi látogatásairól is; ifjúsági projekteket (utazáso-

kat, kiállításokat, workshopokat) szervezett a témáról, dokumentálta azokat – megszállottan foglalkoztatta minden, ami a valahai genshageni kényszermunkás nők sorsával függött össze.

Jelenleg könyvet ír minderről, s egyik legfontosabb céljának tartja, hogy sikerüljön egy olyan magyarországi személyt – és a személy mögött lehetőleg intézményt, például egy alapítványt – találnia, aki magáénak érezné Kiss Edit életművének gondozását, s aki segítene, hogy a művek együtt maradjanak, s hogy a szélesebb nyilvánosság is megismerhesse azokat.

A kezdetektől fogva megérezttem, hogy Bauert korántsem elhanyagolható személyes indokok is vezetik kitarató és makacs kutatásában.

3. HELMUTH BAUER TÖRTÉNETE

Helmuth Bauer meséli:

Ulmban születtem, 1943-ban. 1939 és 1945 között Apám a Wehrmachtnál volt őrmester, egy vöröskeresztes egységnél szolgált, az utolsó három évben Oroszországban, a keleti fronton. A szakmája egyébként lakatos volt, de elsősorban sofőrködött, személyautón és teherautón is. A szüleim 1935-ben házasodtak össze, hárman voltunk testvérek.

A születésem pillanatában bombariadó volt, a gyerekeket levitték a kórház pincéjébe, mert, mint azt anyám később elmesélte: a gyerekek voltak a Führer legfontosabb kincsei – az anyák a kórtermekben maradtak.

Azt is később tudtam meg, hogy én voltam hármunk között az egyetlen, akit valóban „terveztek”. Azaz: apám egyik frontszabadságán nemzettek. Sohasem tudtam megérteni, hogyan is lehetett 1942-ben gyermeket „tervezni”. Anyám magyarázata erre úgy hangzott, hogy biztosak voltak benne, hogy megnyerik a háborút, és azután minden jóra fordul...

A következő időszakra: a pincére, a félelmekre nem emlékszem.

Egy éves voltam, amikor a sváb Alpokba, egy kis faluba evakuáltak minket. Apám megérkezésünk után azt mondta a falu főnácijának, ameddig a családja nem kap rendest lakást, addig nem megy vissza a frontra – így jutottunk végül tisztességes lakáshoz.

A háború vége után apám visszajött a front-ról, s úgy tett, mintha számára ez az időszak tökéletesen lezárult volna – nem emlékszem, hogy

a háborús évekről valaha is beszélünk volna azután.

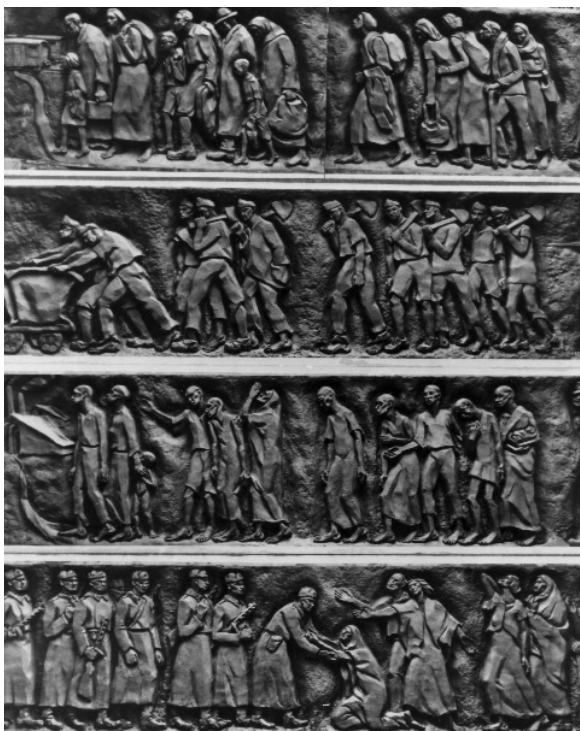
Van egy különös emlékem: ülünk a konyhában. Anyámnak két testvére volt, az egyik Norvégiában szolgált a tengerészetnél, a másik légvédelmi segítő volt; ott voltak tehát nálunk, valamennyien, már akik a háborút túléltek és az általános vidámság közepette, a Norvégiából hozott heringet ettük.

Amikor elfogyott a hering húsa, akkor a maradék halat, vagyis a gerincét a farkával együtt Fritz bácsi feldobta a plafonra és az valahogy ott is ragadt. S amikor ez sikerült, akkor mindig azt kiabálta: „hering, hering, dagadt, mint Göring”.

Mint mondtam, a háborúról alig esett szó közöttünk, talán összesen egyszer kérdeztem apámat ezekről az évekről. Azt tudtam, hogy egy egészségügyi alakulatnál szolgált, valahol a front mögött állomásoztak, vagyis ő nem harcolt. Azt kérdeztem tőle, hogy ő is lőtt-e. Azt válaszolta, hogy volt pisztolya, és egyszer az erdőben sötét alakokat láttak, s hogy elűzzék azokat, belöttek az erdőbe. Talán partizánokra lőttek?

Nem hiszem, hogy különösebb problémája lett volna avval, amit a háborúban tett, sokkal inkább az emészthette belülről, amit láthatott.

Tudjuk, milyen feladataik is voltak az egészségügyieknek, azt hiszem, megélhetett olyan

Az újpesti zsinagóga reliefjei

dolgokat, amiket később nem tudott feldolgozni. Talán kivégzéseket, talán kórházakat kellett kiüríteniük – nem tudom... Túl későn jutott eszembe, hogy faggassam őt ezekről – arról a bizonyos „lövésről” is úgy tizenöt éves korom körül kérdeztem, de valódi komoly kérdéseket sohasem tettem fel neki.

Az elmúlt háború tehát nem számított témának – az iskolában semmi olyanról nem beszélünk, ami kritikus hangot ütött volna meg a német történelemmel kapcsolatban. Azt sejtettük például, hogy az egyik tanárunk nemzetiszocialista, vagyis valaha igencsak barna lehetett, ő mondogatta mindig, hogy a „natzos” ezt meg azt csinálták...

Ulmban volt egy koncentrációs tábor, erről gyerekként semmit sem tudtam, csak amikor már az egyetemen tanultam, akkor hallottam róla először a bátyámtól, aki nálam sokkal inkább érdeklődött az ilyen dolgok iránt. Neki egy öregebb kommunista – aki évtizedeken keresztül küzdött azért, hogy valamiféle emlékmű jelölje a helyet – mesélt a Lagerről. A KZ már 1933-ban megvolt, ott tartották fogva az SPD-s Schumachert, valamint több kommunistát is, vagyis a politikai foglyokat.

A tábor nem volt messze attól a templomkerttől, ahol a szüleimmel vasárnaponként az istentisztelet után rendszeresen sétáltunk, s a szüleim mindig azt mondták, hogy arrafelé – vagyis a volt tábor felé – nem szabad elköszálnunk, mert ott – megint csak ez a kifejezés! – „sötét alakok” laknak. Szóval valami szörnyűséges helyet sejtettek – de hogy ott egy koncentrációs tábor volt, azt csak jóval később tudtam meg.

Az iskolai éveim alatt jó viszonyban voltam több ulmi művésszel is, különösen a színház érdekelt – a gimnáziumi záró dolgozatomat is Brecht-ről írtam. Azután Berlinben, az FU-n és a TU-n germanisztikát és romanisztikát tanultam, de igazából a legtöbb időt a színházakban töltöttem, és elsősorban a színház elméleti problémáival foglalkoztam.

1972-ben *Munka és étkezés* címmel megírtam a doktori disszertációm. Ma ezt már nehéz megérteni, de igen érdekesnek és ezekre az évekre jellemzőnek tartom: amit beadtam, azt se korábban, se később nem fogadták volna el doktori értekezésnek, 1972-ben viszont, az 1968-as diákmegmozdulások utóhatásaként, még igen. Volt benne egy kis Marx, egy kis En-

Az újpesti zsinagóga

gels, egy kis munkásmozgalom, egy kis irodalom, egy kis történelem...

A családomra visszatérve: Az egyetemi tanulmányaim alatt ugyan haza-hazautaztam, de nem találtam többé igazán kapcsolatot az otthoniakhoz, valahogy már egy más világban éltek ők is és én is.

Hogy eltávolodtam tőlük, a munkás családtól – ezért igen erős bűntudatot éreztem.

Még 1962–63-ban, vagyis abban az időben, amikor elkezdtem az egyetemet és emiatt először elkerültem otthonról, apám egyre mélyebb depresszióba hullott, és egyre hosszabb időszakokban volt munkaképtelen, és egyre több gyógyszert szedett. 1967-ben végül is megölte magát, mégpedig abban a gyáracsarnokban, ahol dolgozott.

Én épp egy turnén voltam a színházzal, ott hagytam őket két napra és hazautaztam.

Az a tény, hogy ott vetett véget az életének, ahol éveken keresztül robotolt, téves következtetésekre vezetett: azt hittem, bosszút kell állnom a kapitalizmuson, mert bizonyosan a munkakörülmények készítették ki, ölték meg. Egyébként ebben az évben halt meg Benno Ohnesorg¹, ami nagyon erősen hatott rám.

Apám életének az utolsó időszakában alig beszélt, valahogy olyan vastag nyaka lett – mintha feszült volna ott valami, mintha ki akart volna jönni onnan valami, amit végül is azután nem tudott elmondani...

Emlékszem, amikor még élt, találtam persze otthon néhány, a korábbi években készült fotót, s bár ezeket megnézegettem, de inkább csak egymagamban; az 50-es években ugyanis nem volt szokás a múlttól kérdezősködni. Inkább mindenki igyekezett a saját életét felépíteni, vagyis ha lehetett házhoz jutni, autót venni. Mindez egyébként az én szüleimnek a legkevésbé sem sikerült – csak egy kertünk volt, e körül forgott minden. Azt remélték ők is, mint annyian mások: ha a szülőknek nem sikerül a jólét, majd sikerül a gyerekeknek.

Vagyis apámat nem kérdeztem, de az is igaz, hogy csak a halála után kezdett a múlt igazán érdekelni, s ebben Ohnesorg halála is komoly szerepet játszott, de akkor már apám halott volt, vagyis túlságosan későn eszméltem fel.

Visszaemlékezve azt is igen különösnek tartom, hogy apám egyáltalán nem volt agresszióra képes. Igen jellemző, hogy egyszer, valami vita során hozzám vágta a vajat, vagyis valamit, ami a reggelizőasztalon a legpuhább volt, s ez volt a maximum. Azt hiszem, sokkal többre lett

volna képes, félbetörött az élete. Ritkán láttam boldognak, és alig volt otthon, mindig dolgozott.

A teljesség kedvéért azt is el kell mesélnem, hogy az egész családunk hajlamos a depresszióra – apám családjában tíz gyerek volt –, apám anyja egyszer leesett a tetőről, s a legkisebb gyerekeknek végig kellett nézniük, hogyan hal meg.

Elvégeztem tehát az egyetemet, majd ledoktoráltam, s hat héttel a védés után már az Osramnál² dolgoztam mint tökéletesen kezdő, képzetlen munkás – hamis papírokkal, ami azt jelenti, hogy letagadtam az egyetemet és persze a doktori címet is.

Munkás akartam lenni, baloldali proletár. Már az egyetemi évek alatt is képeztük magunkat, egy kelet-berlini közgazdász segítségével Marxot, Engelst meg egy kevés Lenint olvastunk. Akkoriban egy nagy lakásban laktunk, többen együtt, az egyik szoba volt a tanulószoba – s tulajdonképpen egész idő alatt teljesen világos volt, hogy az egyetem után gyárban akarok dolgozni. Az Osramnál több barátom is volt, s amikor felvételre jelentkeztem, a személyzetis szerencsére nem sokat kérdezősködött, valójában örültek, ha egy németet is alkalmazhatnak a sok vendégmunkás mellett.

Az, hogy az ember baloldaliként a gyárba menjen dolgozni, vagyis a néptől tanuljon és azután a népet szolgálja – ez egy irányvonal volt ebben az időben, ami egyben jól is illett a családtörténetünkhöz... Rádásul szakmaként a lakatosságot tanultam, az akartam lenni, ami az apám volt valaha.

Három évvel később többünket elbocsátottak, mert az üzemi tanács tagjaiként túl veszélyesnek tűntünk a gyár számára. Emiatt pereskedtünk a gyárral, a pert meg is nyertem, s a megítélt pénzből még a lakatos-tanulmányaimat is befejeztem.

Mind ez alatt persze a magánéletem is zajlott – elhagyott az első felségem – tanulatlan munkás és a színésznő, aki a burzsoáziának játszik – valahogy nem illett össze az életritmusunk.

Lakatosként dolgoztam tovább, de igazából mindig is Stuttgartba akartam menni a Daimler-Benz Művekhez. Amikor a lányom 1981-ben már elég nagy volt, s a tervem végre megvalósíthatónak tűnt, átköltöztünk Stuttgartba, hogy ott, az autógyárban folytassam a Berlinben elkezdett politikai munkát. A munkások életkörülményéről akartam még többet megtudni, hiszen ez volt, amiről a disszertáciomban is írtam,

s evvel akartam a gyakorlatban is foglalkozni. Ekkoriban működött ott egy igen aktív baloldali munkáscsoport, a Plakatgruppe, Willi Hoss³ vezetésével, ők tudták, hogy jövök, vártak, becsempésztek a gyárba, ami az én üzemi tanácsi előéletemmel egyáltalán nem volt egyszerű.

A gyárban az életrajzomból már csak a doktori címet tagadtam le, hogy egyetemre jártam – vállaltam. Ha erről kérdeztek, azt válaszoltam, hogy „félbeszakítottam a tanulmányaimat”.

A NATO 1983-ban hozott határozata elleni tiltakozásokban – a rakéták Európában való állomásoztatására gondolok – már én is részt vettem, a részlegünk bizalmija voltam ekkor. Egyik alkalommal egy beszédet is tartottam, mégpedig arról, hogy milyen szerepe is volt a gyárnak a háborús fegyverkezés idejében, meg arról, hogy itt repülőmotorokat gyártottak.

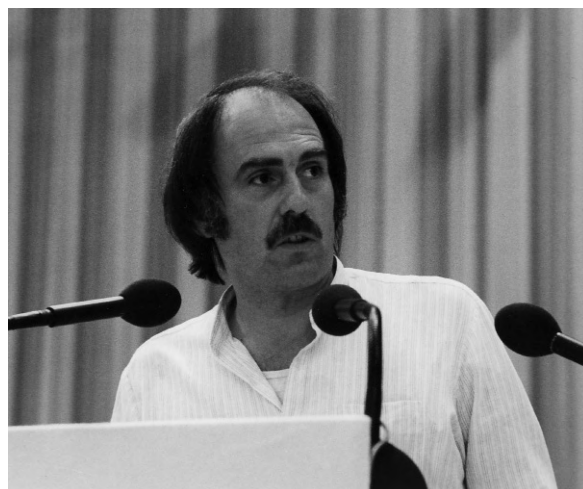
Tehát ekkor kezdtem el mélyebben érdeklődni a Daimler háborús múltja iránt, s ebben az alakuló érdeklődésemben jelentős szerepet játszott az is, hogy egyszer elmentem a gyár esti tanfolyamainak egyikére, ahol gyors versenyautókról, óriási technikai teljesítményekről meg egyebekről volt szó, de egyetlen szót sem lehetett hallani az üzem valódi múltjáról, s ezt én rendkívül felháborítónak tartottam.

A következő években rengeteg időt töltöttem a gyár múltjának feltárásával, avval, hogy mi is történt ott valójában a nemzetiszocialista időkben. A gyár saját archívumába sajnos nem engedtek be, 1986-ban volt ugyanis a Daimler százéves évfordulója – s az ünnepi események közeledtekor a múlt sötét foltjainak felemlgetése egyáltalán nem volt kívánatos.

Az archívumbeli kutatások során később egyre világosabb lett, milyen mértékben is – s ez különösen igaz a háború utolsó időszakára – dolgoztattak kényszermunkásokat, nemcsak a központi, hanem a különböző külső üzemekben is.

1985-ben felszólaltam a cég részvényeseinek összejövetelén, s arról beszéltem, hogy milyen módon is szövődik össze a gyár története a nemzetiszocialista bűnökkel. Azt javasoltam, hogy a gyár vezetősége adjon fel hirdetéseket azokban az országokban, ahonnan valaha a kényszermunkásokat hozták, kérjék, hogy a túlélők jelentkezzenek, s amellet, hogy kártalanítják ezeket a volt munkásokat, kérjenek tőlük nyilvánosan bocsánatot is.

A javaslatomat – „23 000 000 szavazattal 400 ellen” – elutasították. De azért jó volt elmondani, különösen, hogy a vezetőségben akkor még

Helmuth Bauer 1985-ben Daimler-Benz cég részvényeseinek közgyűlésén a kényszermunkásokról és a háborús nyereségekről beszél

ott ült a volt bankár Herman-Joseph Abs⁴, no meg a Flick⁵ testvérek, F. Flick gyermekei.

1985 végén nem bírtam tovább ezt a felhajtást a gyár 100 éves jubileuma körül, s tökéletesen elviselhetetlen volt, hogy egy szót sem szólnak arról, amit én olyan fontosnak tartottam, és felmondtam.

1986-ban mint egy megszállott olvastam a nemzetiszocialista korszak bűnöseinek aktáit és adalékokat kerestem a gyár történetéhez. Egyszer azután egy amerikai kutatótól egy olyan információt kaptam, mely szerint a Daimler is részt vett volna az elgázosító autók kifejlesztésében. Ezt borzasztóan be akartam bizonyítani, hónapokig tanulmányoztam ezeket a borzalmas aktákat – de a végén – talán szerencsére! – ezt nem tudtam igazolni.

Ennek az időszaknak a termése egyébként az a könyv, amit több kollégámmal és a Reemtsma Alapítvány⁶ támogatásával készítettünk el a Daimler-Benzről.

Valamit azonban még el kell mondanom, ami a történet szempontjából igen fontos.

1978-ben egy VW-kisbusszal beutaztam Lengyelországot, a volt koncentrációs táborokat akartam megnézni.

Treblinkában valahogy egyedül maradtam ezen az óriási területen, beesteledett, s én egyszerűen nem találtam ki a táborból, s pánikba esve az autóval összevissza keveregtem, iszonyatosan rettettem, hogy ott kell esetleg éjszaka káznom. Azután végül kijutottam, s tovább mentem Majdanekba, s ott megnéztem azokat a

Helmuth Bauer Édesapja Julius Christian Bauer

bizonyos barakkokat, a haj- és szemüveghegyeket, a gyerekcipőket.

Amikor a cipőket megláttam, történt valami, ami olyasmi volt, mint egy filmszakadás – Lena, a lányom ötéves volt ekkor.

Tovább vezettem – rendkívül felzaklatott állapotban, s egyszer, amikor épp egy óriási busz hajtott el előttem, hirtelen a busz után átszaladt egy gyerek az úton, én rögtön fékeztem, de késő volt.

Ahogy az autóból kiszálltam, ott feküdt egy gyerekcipő az úton...

Teljesen világos volt, hogy a gyerek szaladt az autó alá, de azt is tudtam, hogy a gyerek nem lehet bűnös, csak mi, ezekkel a nyomorult autóinkkal.

Kristóf, így hívják a fiút, kórházba került, válságos időszak volt, de végül meggyógyult. Én akkor még napokig ott maradtam a városkában, voltam a kórházban, azután többször a családnál, és egy év elteltével is, akkor már a későbbi feleségemmel együtt, meglátogattuk őket. A gyereket kezelő orvossal is megmaradt a barátság.

1985-ben tehát felmondtam a gyárban, azután megírtuk a könyvet, azután két szörnyű, depresszióban töltött év következett, majd kaptam egy ajánlatot a mannheimi „Technika és munka múzeum”-ától, hogy kutassam tovább a Daimler és a nemzetiszocialista idők történetét.

1989 után kezdtem újra a témán dolgozni, talán nem érdektelen, hogy a depresszióból kilábalva november 9-én, vagyis az NDK összeomlásának ezen nevezetes napján engedtek ki a klinikáról.

Volt tehát egy munkaszerződés, az NDK építette fal éppen leomlott, és én nemsokára el is utaztam Ludwigsfeldére, ott volt ugyanis a gyár genshageni tábora – még 1989 előtt egy valahai orosz kényszermunkás mesélt nekem minderről.

1990 februárja volt, és én ott álltam az erdőben, láttam a felrobbantott romokat – és rögtön tudtam, nekem erről filmet kell csinálnom.

Így készült el a *Csillag és a csillag árnyéka* című filmem, s a munkálatok során értesültem arról is, hogy a ravensbrücki táborból 1100 nőt foglalkoztattak az itt felépített üzemszobákban.

Hamarosan el kezdtem keresni ezeket az asszonyokat, s kétévi kutatás után jutottam el Ember Mária segítségével Bartha Ágneshez. Ágnes azután hamarosan elvitt Újpestre, s megmutatta a zsinagóga reliefjét, Kiss Edit munkáját.

Mária mesélt Edit Londonban őrzött képeiről is. 1992-ben utaztam el először Bórai Júliához (Ember Mária anyósához), Edit barátnőjéhez, akivel interjúkat készítettem. Egyszer, egyik ottlétem során előkerült az a harminc képet tartalmazó album, mely azóta pihent egy szekrényben, érintetlenül, amióta Edit, sok-sok évvel ezelőtt, Párizsba utazott, hogy ott egy szállodai szobában vessen véget az életének.

Júlia, bár tudta, mit ábrázolnak a képek, de Edit Londonban sohasem beszélt a deportációról, a legközvetlenebb környezete sem tudott az életének erről a szakaszáról.

Döbbenetes volt hirtelen mindazt képeken látni, amiről az ott dolgozó valahai kényszermunkások már meséltek nekem.

Nem lehet tudni, minek milyen jelentősége van, de apám és Edit öngyilkossága között csupán három hónap van, és a születési idejük is igen közel esik egymáshoz.

Még annyit el szeretnék mondani, hogy Edit Kiss képeit több helyen állítottuk ki ez ideig, így például Párizsban, Potsdamban, Ravensbrückben, és 1996-ban Budapesten. És a történethez tartozik az is, hogy a Daimler cég 1995-ben mégiscsak pénzt bocsátott a rendelkezésemre, vagyis támogatta a további kutatásokat.

A legfontosabb feladatomnak tartom, hogy befejezzem az Edit Kissről szóló könyvemet, s

hogy mindent megtegyek, nehogy a képek fedésbe kerüljenek. Ezt úgy lehetne elérni, ha sikerülne Magyarországon egy alapítványt életre hívni, amelyik átvállalná a hagyaték gondozását. Ehhez azonban segítségre van szükségem!

Azt hiszem, van még egy feladatom az életben. Egy igen jó archivárus segítségével találtam a Daimler aktáiban egy utalást, mely szerint 10–14 éves, Ukrajnából és Oroszországból elhurcolt kényszermunkás gyerekeket is dolgoztattak. Ez azért különös, mert a gyerekek annak idején nem a szüleikkel, hanem egy külön csoportban érkeztek, és elméletileg a nácik nem engedték, hogy a 12 év alatti gyerekek dolgozzanak.

Meg akarom találni ezeket a valahai gyerekeket – bizonyára még életben van közülük jó néhány.

Tudni akarom, mit éltek át ezek a gyerekek, milyen módon hatott ki ez az élmény a további életükre.

Már van egy 34 nevet tartalmazó listám, most igyekszem a puzzle darabjait összerakni...

JEGYZETEK

¹ Benno Ohnesorg (1940–1967. június 2., Berlin) pacifista egyetemi hallgató, aki egy nyugat-berlini tüntetés során egy rendőrgolyó áldozata lett.

² Az Osram a világ egyik legnagyobb, lámpákat előállító cége.

³ Willi Hoss 1960-tól 1985-ig dolgozott a Daimler Benznél, ahol munkatársaival többek között életre hívták az ún. „Plakatgruppe”-t, s ahol igen sikeres tevékenységet fejtettek ki a cég üzemi tanácsában.

⁴ Hermann Joseph Abs (1901–1994) befolyásos, magát minden rendszerben feltaláló bankár, 1938 és 1976 között vezető szerepet játszik a Deutsche Bank tevékenységében, később Konrád Adenauer bizalmas tanácsadója.

⁵ Friedrich Flick (1883–1972) német vállalkozó, a két világháború után – és eredményeképp (többek között kényszermunkások foglalkoztatásának segítségével) – a leggazdagabb németnek mondhatta magát. A család a Flick-botrányral is nevet szerzett: 1975-ben a Daimler-Benz AG részvényeit, 2 milliárd márka értékben, eladták a Deutsche Banknak, majd mindebből adóvisszatérítés segítségével igyekeztek még nagyobb hasznot húzni.

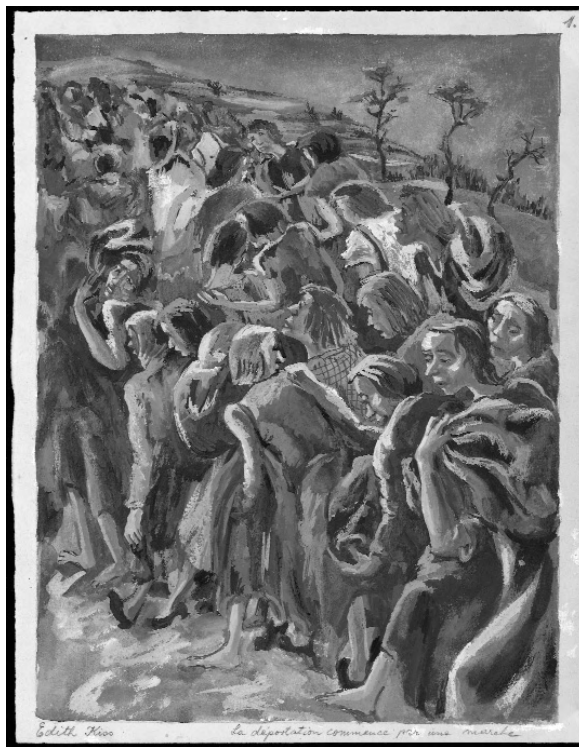
⁶ Jan Philipp FÜRCHTEGOTT REEMTSMA (*1952) filológus, irodalomtudós, esszéista, egyetemi professzor, valamint multimilliomos, két, általa alapított hamburgi tudományos intézmény vezetőségének is tagja. 1996-ban elrabolták, majd váltságdíj fejében szabadon engedték.

4. KISS EDIT TÖRTÉNETE *Részlet H. Bauer készülő könyvéből*

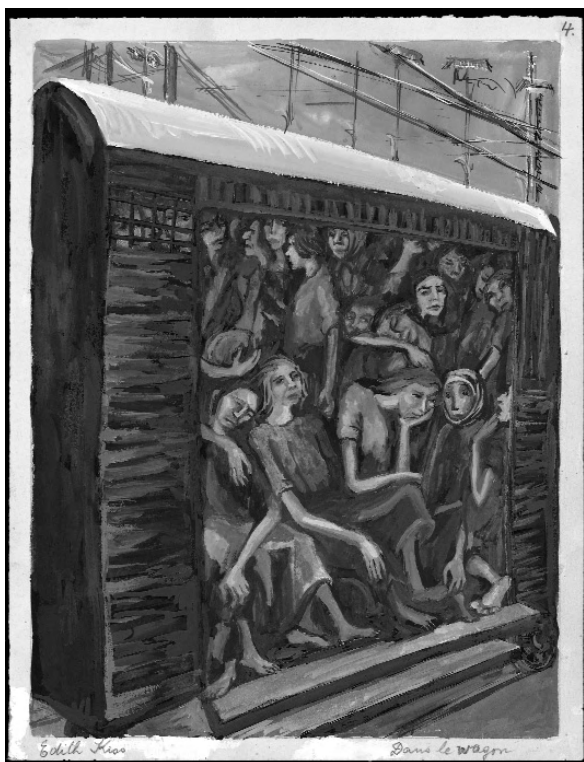
Bartha Ágnes meséli:

1944. október 16. után plakátok tűntek fel Budapesten, hogy a zsidók kézipoggyással és háromnapos étellel jelenjenek meg a KISOK-pályán. Ott találkoztam Bán Edittel, akit korábban csak felületesen ismertem. Minden 16 és 40 év közötti lányt meg asszonyt előbb Gödöllőre, majd Isaszegre vittek. Magyar munkaszolgálatos férfiakkal és orosz hadifoglyokkal együtt kellett tankcsapdát ásni és sáncot építeni, hogy azok védjék meg Budapestet a Vörös Hadsereg küszöbönálló rohamától. Október 26-án ott főzött nekem Edit spiritusztablettákkal teát a 22. születésnapomra.

Mintegy két hét múlva átkísértek bennünket az óbudai téglagyárba, amely gyülekezőhelyül szolgált. Onnan kellett elindulnunk gyalog a Bécsi úton Ausztria felé. Azt mondták, dolgozni megyünk. Magyar csendőrök és nyilaskezesek őriztek bennünket felváltva. Éjjelente foci pályákon aludtunk, esőben, hóban, nem tudtunk mosakodni, ruhát váltani... az egész út borzasztó volt.

La déportation commence par une marche

Dans le wagon

Zürndorfban marhavagonokba raktak bennünket. Ott még együtt voltunk a férfiakkal. Aztán őket Mauthausenben leszállították. Néha adtak egy kis vizet meg egy darab kenyeret. Beállítottak egy küblit, amibe a dolgunkat végezhetjük. A halottakat időnként elvitték. Három napig utaztunk Ravensbrückig.

Editnek a vagonban volt a 39. születésnapja, 1944. november 21-én. Nálam volt még otthonról két doboz Ovomaltine. Az egyik ilyen papírdobozból ollóval kivágtam egy rózsát Editnek. Magával vitte a táborba. Ilyen apróságok adtak erőt a továbbéléshez.

Amikor megérkeztünk Ravensbrückbe, és végigmentünk az SS-házak mellett az utcán, minden szépen el volt rendezve, muskátli az ablakokban, piros szőnyegek kiterítve, mire mi azt mondtunk, *nem is lehet olyan rossz ez a tábor*. De amikor beléptünk a kapun, ahol az volt felírva: *Arbeit macht frei*, megláttuk a halottakat egy kocsin, meg hogy a fal tetején mindenütt elektromos vezetékek futnak, akkor világossá vált, hogy ez egy igazi koncentrációs tábor.

Odaérkezésünkkor a barakkok már annyira megteltek, hogy először egy nagy sátorban helyeztek el bennünket, ágyak nélkül, a földön, WC nélkül, minden nélkül.

Az első este Ravensbrückben a sátorban Edit azt mondta, hogy ezen az éjszakán nem alszik velem egy takaró alatt. Mérget fog bevenni. Kapott az orvosától Budapesten morfiomot, miután megígérte, hogy csak akkor veszi be, ha már tényleg nem bírja tovább. Most beveszi. És nem szeretne mellettem meghalni a takaró alatt. Meg szeretne kímélni ettől az érzéstől.

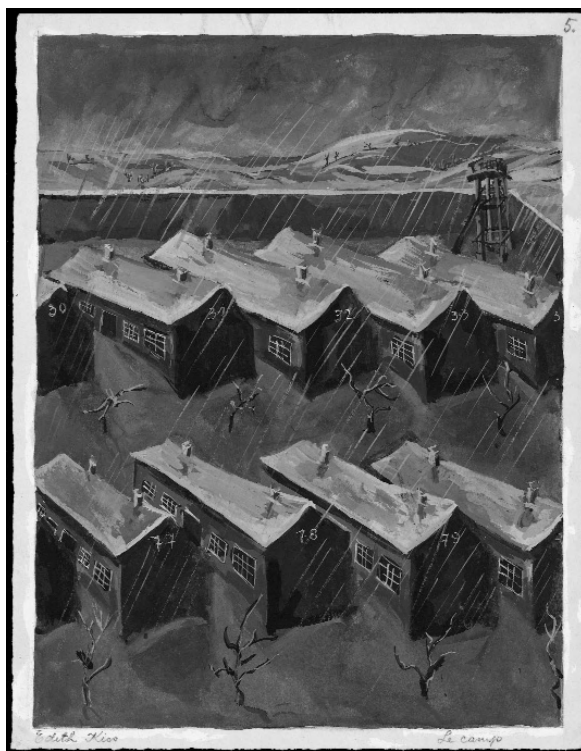
Le akartam beszélni arról, hogy a mérget bevegye. Azt mondtam, *egyedül én sem bírom tovább. Ne tedd ezt!* Mégis megtette.

Soha életemben nem felejttem el azt az éjszakát. Először egészen nyugodt volt, és mélyen aludt. Néhány óra múlva – az órát és a holmijainkat csak másnap reggel vették el – elkezdett hányni. Talán nem volt elég erős a mérge.

Egészen kiszáradt. Nem mertem senkitől sem segítséget kérni, mert féltem, hogy akkor megölik. A kenyérszeletemet elcseréltem vízre, hogy egy kis folyadékhoz jusson. Életben maradt. Azt hiszem, az segített neki, hogy ketten voltunk.

Néhány nap után aztán a sátorból egy barakkba vittek bennünket.

A ruháinkat és mindenünket, amink volt, elvették, és idegen ruhákat adtak, vékony nyári ruhákat, noha már nagyon hideg volt, amolyan

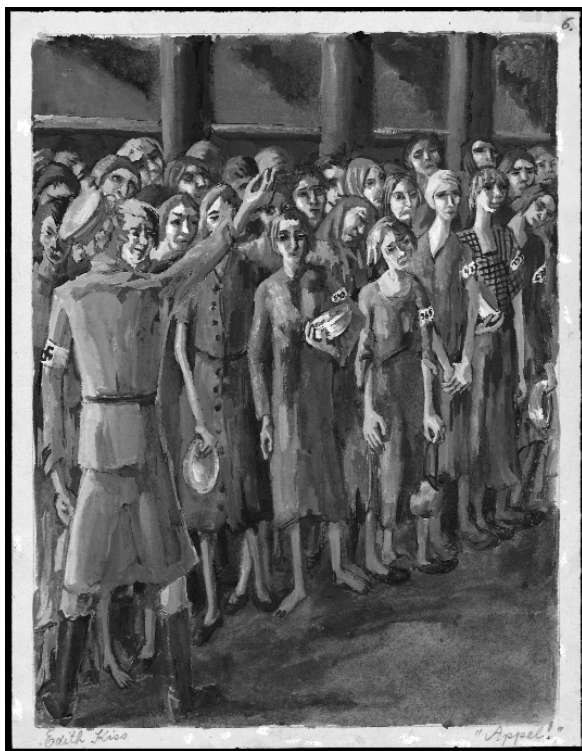

Le camp

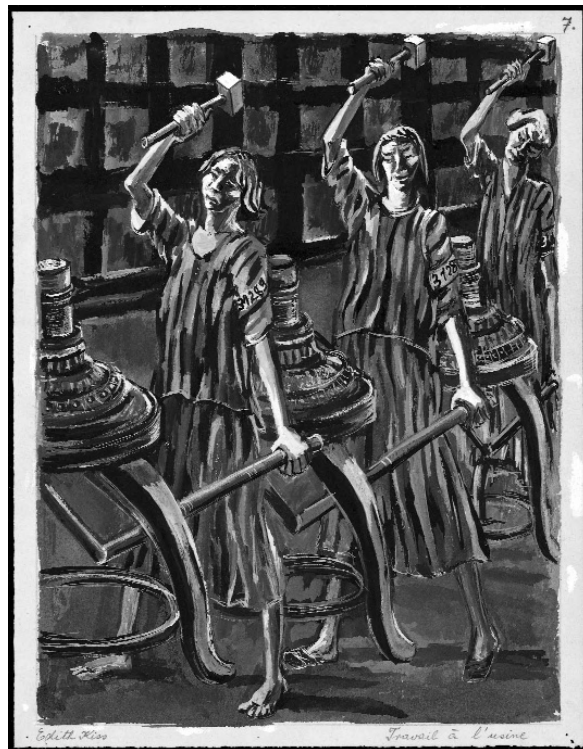
szedett-vedett göncöket. Amikor egymásra néztünk, nevetnünk kellett. Csak nevetni tudtunk, annyira megrázó volt, ahogy kinéztünk. A cipőmet leszedték rólam. Még ma sem értem, hogyan sikerült Editnek megtartania a síbakan-csát a vastag zoknival. Vannak ilyen érthetetlen dolgok...

Neki azonban szerencséje volt, mert a sorakozó idején gyakran órákat kellett állnunk. Annak a cipőnek a talpa, amelyet én kaptam, néhány nap múlva levált, s csak üggyel-bajjal tudtam alákötözni egy darab papírt. Ezért mindig teljesen átfagytam. Ha létszámellenőrzéskor megmozdultunk vagy egy szót szóltunk a többiekhez, korbáccsal ütöttek bennünket. Ha valaki összeesett, nem volt szabad segíteni neki.

Hál' isten nem sokáig voltunk Ravensbrückben. Egy napon ötösével fel kellett sorakoznunk a lágér utcáján. Állítólag ki akartak válogatni pár embert. Először nem tudtuk, mi célból. Mindjárt a megérkezésünk után hallottuk, hogy fiatal lányokat válogatnak ki német katonáknak. A bordélyba. Ettől rettenetesen félttem. Úgy éreztem, nem élném túl. Aztán jött egy mérnök, akit később viszontláttunk a gyárban. Egy SS-katonával együtt válogatott. Ember-

Appel!

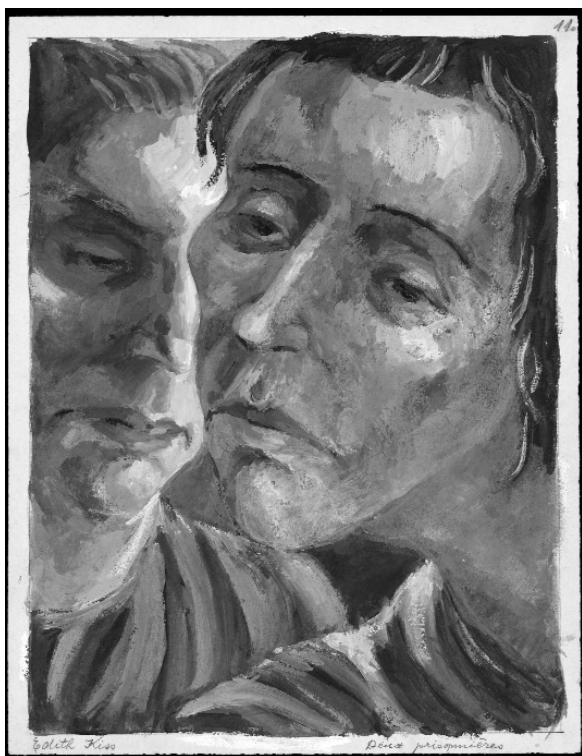

Travail à l'usine

anyagot az üzembe. Először Judithot választotta ki, aki 18 éves volt, az anyjával. Aztán engem. Attól való félelmemben, hogy Edit nélkül maradok, minden erőmet összeszedtem, és azt mondtam a férfiaknak, *itt van az unokatestvérem is, hadd menjünk együtt!* Csodálkoztak, amiért egy fogoly meg meri szólítani őket, és azt kérdezték, *hol van.* Akkor Edit előlépett. Az öngyilkossági kísérlet után nagyon rosszul nézett ki, a bőre kiszáradt, az arca szürkéssárga volt. A férfiak intettek, hogy *nem.* Akkor Edit összeszedte magát, és azt mondta, *tudom, hogy rosszul nézek ki, de elég erőt érzek magamban, hogy dolgozzak Németországért.* Engedjék velünk jönni. A férfiak erre megint elcsodálkoztak, aztán bólintottak. Így maradtunk együtt. Istennek hála. Mert azt hiszem, sem ő, sem én nem bírtuk volna ki egyedül. Egymás támaszai voltunk lelkileg.

December 5-én vagy 6-án, már nem emlékszem pontosan, föltettek bennünket egy nyitott teherautóra, és az égő Berlinen keresztül Genshagenbe vittek, a Daimler Művekbe.

Genshagenben borzalmasak voltak a munkakörülmények. Mint emberek nem is léteztünk többé. Csak rabszolgák és gépek voltunk. Amit mondtak, meg kellett csinálni. Vagy megcsinálod, vagy meghalsz. Repülőgépet összeszerelni,

Deux prisonnières

amellyel embereket ölnek meg, „dolgozni Németországért”. És mégis örülhettél, hogy dolgozhatsz, és életben maradsz.

Egyszer véletlenül letörtem egy csavart, és megkérdeztem a mestert, mitévő legyek, ha már ez történt. A mester úgy vélte, semmiképpen ne jelentsem az esetet, máskülönben lelőnek, mivel ezt szabotázsnek tekintik. Az ebédszünetben kivette a letört csavart, és nem csinált belőle ügyet. Nagyon rendesnek tartottam érte.

Edit nagyon zárkózott volt lélekben.

A terápiáról, amelyen Budapesten vett részt, nem beszélt, de azt elmondta, hogy részt vett egy ilyenén, meg azt is, hogy sosem gondolta volna, hogy átélhet egy olyan mély barátságot, mint a miénk. Az, hogy éppen én kerülhettem annyira közel hozzá, véletlen volt, a deportálás körülményeiből fakadt. A táborban létfontosságú volt, hogy legyen egy barátnő az ember mellett.

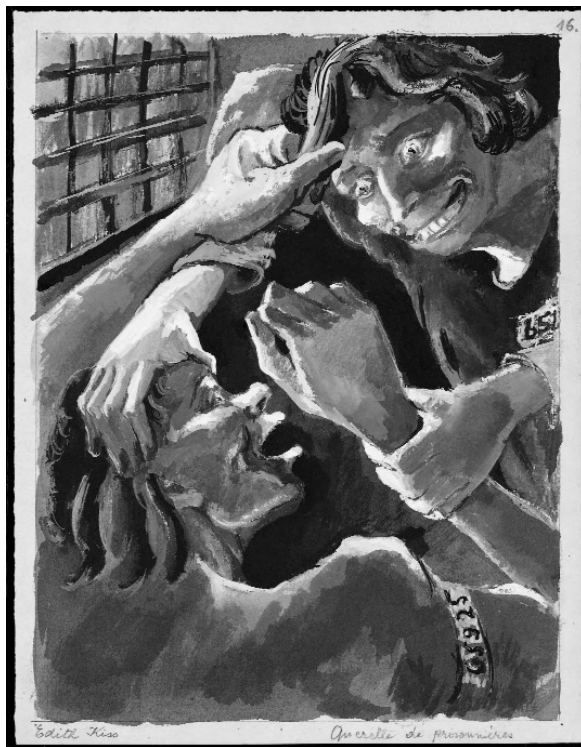
A táborban szolidaritás uralkodott. Néhányan azonban, akik már hosszabb ideje bent voltak, teljesen elveszítették a méltóságukat és az idegeiket, és akadt harc meg veszekedés is a foglyok között. Szomorú, de így igaz. A legnehezebb ebben a pokolban az volt, hogy emberek maradjunk.

Ha valaki hírhez jutott, fontos volt, hogy továbbadja a többieknek. Nagyon nyomasztott bennünket, hogy a háborúhoz kellett motorokat összeraknunk, és semmit sem tudtunk a családkról. A szüleimet már előttem deportálták. Azt, hogy a nővéremnek sikerült megszöknie a menetből, akkoriban még nem tudtam. Edit nem beszélt a szüleiről. Még azt sem tudtam, értesült-e arról, hogy az édesapja meghalt Budapesten.

Néhányan a mesterek közül hoztak híreket, és azt mondták: *tegnap felszabadították a fővárosokat. Majd később: tartatok ki, a front már egészen közel van.* Féltünk, hogy megérjük-e mindennek a végét. A németek egy része nálunk is jobban félt. Azt mondták: *ismerjük a népünket, senki sem fogja túlélni, hogy ne maradjanak tanúk.* Állítólag az egész csarnok tele volt robbanószerrel, hogy végül mindnyájunkat a levegőbe röptessenek.

Mindig vita volt, hogy ki kapjon előbb enni. Az SS kiválasztott néhány foglyot, akiknek bizonyos feladatokat át kellett venniük. A táborban egy lengyel nő volt a rangidős, ő osztotta ki az ételt.

A karácsonyra nem emlékszem. Nekem az egyik nap olyan volt, mint a másik. Másképp ta-

Querelle des prisonnières

lán nem is bírtam volna ki: család nélkül, ünnep nélkül, minden nélkül...

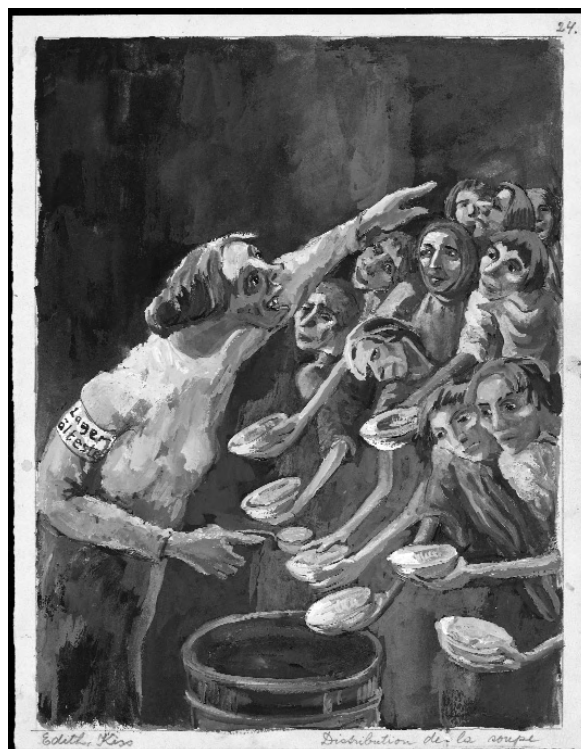
Telt az idő, jött a december, január, február, március.

Edit összebarátkozott az írnoknővel, Friedel Franz-cal, akinek sikerült hét-nyolc magyar foglyot egy kis szobában együtt elhelyeznie. Számunkra ez mennyország volt a pokolban, mert kaptunk ágyakat, és nem kellett kettesével vagy hármasával egy priccsen feküdnünk. Mindenkinek lett külön ágya, és volt egy asztalunk is, amelyhez oda lehetett ülni. Nem is hinné az ember, mit jelent egy asztal ilyen körülmények között.

Húsvétkor, ez április elején volt, megbeszél- tük, hogy egy hétig mindenki félretesz a napi kenyéradagjából egy darabkát. Ezeket aztán feketekávéval felpuhítottuk, és egy kis lekvár- ral „kenyértortát” csináltunk belőlük. Az egyik mestertől kaptunk gyertyát meg papírt, amely- ből tányérokat vágunk ki. Judith jól rajzolt, és a szoba minden lakójának készített „asztali kár- tyát” egy-egy karikatúrával, ebből kellett ma- gunkra ismerni és megtalálni a helyünket. Edit pedig 12 rajzot csinált „tábori élet képekben” címmel.

„Que se passe-t-il chez nous?”

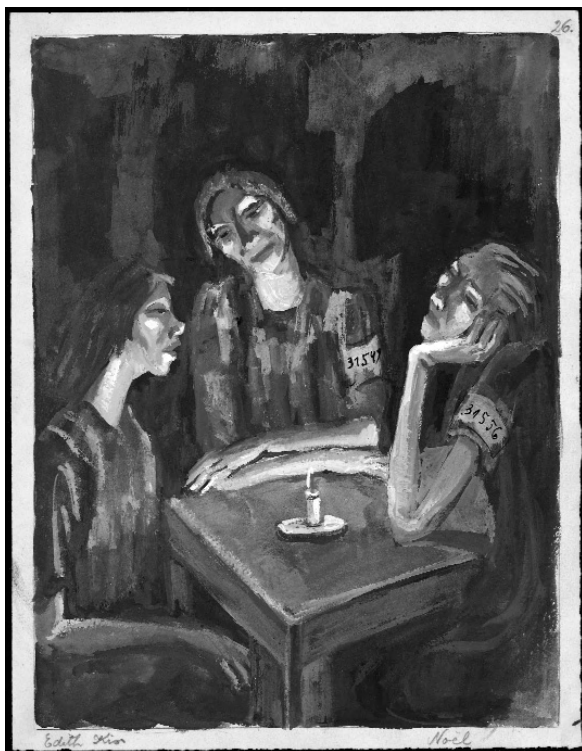

Distribution de la soupe

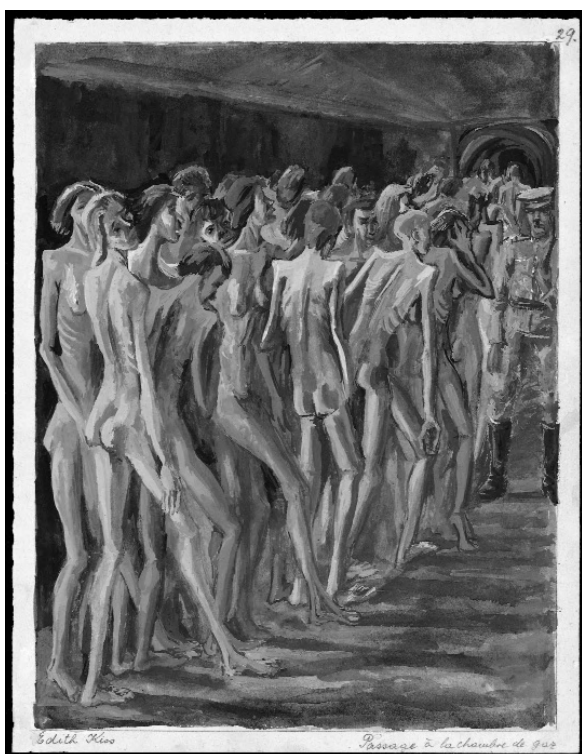
A 12 lapot vászondarabok segítségével, ame- lyeket a romok alatt találtunk, összefűztem, a gyáracsarnokot álcázásként beborító hálóból pe- dig szereztem fehér vattát, és abból csináltam húsvéti nyulakat. Az egyik nő varrt egy nadrá- got rongyokból, egy másik pedig zsebkendőket készített, hogy mindenki kapjon a többiektől ajándékot. Hogy legyen egy ünnepünk.

A lengyel táborparancsnoknő meg akarta mutatni Edit képeit egy SS-nőnek, akiről azt gondolta, hogy *rendes*, és tetszeni fognak neki a képek. Mi elleneztek, mert sejtettük, hogy nem lesz jó vége. Mégis megmutatta a képeket. Egy- szer csak halljuk: *Ki csinálta ezt? – A magyarjaim. – Túl jó dolguk van, hogy még van erejük ilyesmivel foglalkozni.* Öt perccel később már ki is dobtak minket a szép kis szobából, és aludhattunk megint kettesével priccseken az egyik nagy pin- cehelyiségben. Nem bírták elviselni, hogy kari- katúráként lássák magukat. Mi viszont azt mondtuk, megérte, mert legalább egyszer megint embernek érezhettük magunkat. Edit képeit soha többé nem láttuk újra.

Két vagy három héttel azelőtt, hogy az egész véget ért volna, munka közben elkezdtem hal- kan énekelni: *es geht alles vorüber, es geht alles*

Noël

Passage à la chambre de gaz"

vorbei, auf jeden Dezember folgt wieder ein Mai. Az egyik felügyelő nő meghallotta, és olyan dühös lett, hogy odajött, és korbáccsal rám csapott párszor. Mégis úgy gondoltam, megérte. Egy kicsit én is bosszanthattam őt, nem csak ő bennünket.

Nemcsak az SS-nők, hanem az SS-férfiak előtt is meztelenül kellett fürödni mennünk. Közben mindig féltünk, mert hallottuk, hogy a gázkamrák is úgy néznek ki, mint a zuhanyozók.

A genshageni üzemből való evakuálás után bennünket, zsidó foglyokat Sachsenhausenben elkülönítettek a Genshagenből érkezett többi nőtől, és onnan 1945. április 21-én nem a halálmenetbe küldtek, hanem még egyszer vissza Ravensbrückbe. Friedel látott egy listát, amelyen csak a genshageni zsidó foglyok számai szerepeltek, és attól félt, hogy minket még meg akarnak gyilkolni a gázkamrában. Megadta olyan kommunisták címeit is, akik segíthettek. De hát lehetetlenség volt megszökni. Zárt vagonokban utaztunk Oranienburgból Ravensbrückbe, folyton attól rettegvé, hogy a gázkamrába megyünk. De mert a bombakárok miatt csak egy sínen lehetett közlekedni, és folyton jöttek a katonai szállítmányok, három napig tartott az út. Amikor április 24-én megérkeztünk Ravensbrückbe, hallottuk, hogy egy órával korábban felrobbantották a krematóriumot, hogy eltüntessék a nyomokat. Így maradtunk életben.

Részlet Helmuth Bauer készülő könyvéből: Innere Bilder wird man nicht los. Edith Kiss und die 1100 Frauen im KZ Genshagen. (Metropol Verlag)

A Bartha Ágnes által elmesélt történetet Kiss Edith képei kísérik.

NÉMETBŐL FORDÍTOTTA:
GLAVINA ZSUZSA